

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ДОНЕЦЬКИЙ ТЕХНІЧНИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
АВТОМОБІЛЬНО-ДОРОЖНИЙ ІНСТИТУТ

Кафедра «Менеджмент організацій»

ТЕКСТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни
«Регіональна економіка»

(для студентів 5 курсу напряму підготовки
6.030502 «Економічна кібернетика» заочної форми навчання)

Керівник курсу «Регіональна економіка»:

к.е.н., доцент кафедри «Менеджмент організацій»

Севрюкова Світлана Валеріїна

Горлівка 2014

ТЕМА 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ.

Зміст лекції:

1. Зміст і трактування поняття «регіон» та сучасні підходи до його дослідження
2. Предмет, об'єкт і завдання курсу.
3. Закони, закономірності та принципи розміщення продуктивних сил і регіонального розвитку, їх практичне значення
4. Сутність концепції факторів регіонального розвитку

Ключові поняття: Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка. Завдання розміщення продуктивних сил і регіональної економіки. Предмет. Об'єкт. Продуктивні сили. Закони. Закономірність. Принципи. економіка районів.

1. Зміст і трактування поняття «регіон» та сучасні підходи до його дослідження

Термін «регіон» походить від латинського “regio” (країна, область) і у багатьох західноєвропейських мовах співпадає змістовно з терміном «район», або є дуже близьким до нього за своїм значенням. У вітчизняній науці у 80-х роках цей термін вживався у відношенні до різних територій – від республіки до низового району, що було не зовсім коректним. В.Д. Павленко, зокрема, вважає за доцільне застосовувати термін «регіон» до крупних частин держави, або частин Землі. Така політико-географічна інтерпретація терміну поширена в дипломатичній практиці, міжнародній пресі та спеціальній науковій літературі. Географічний енциклопедичний словник визначає регіон як «територію (акваторію), почасти значну за розмірами, яка не обов'язково є таксономічною одиницею в системі якогось територіального поділу». Згідно з Алаєвим Є.Б. даний термін у першу чергу використовується як синонім «району».

У праці американських учених Стефана С. та Джона Флоріна регіоном може вважатися певна територія, яка має виразно відмінні природні умови, економічні і культурні особливості. За їх визначенням, «регіон – це територія, яка має певні спільні особливості, що виокремлюють її з навколишніх територій».

Некрасов Н.Н. У своїй роботі «Регіональна економіка» визначає регіон як такий, що володіє «однорідними природними умовами і характерною спрямованістю розвитку продуктивних сил на основі поєднання комплексу природних ресурсів з відповідною існуючою та перспективною матеріально-технічною базою, виробничою Стеченко Д.М. визначає регіон двояко: 1. як область, район, частину країни, що відрізняється від інших областей сукупністю природних або історично сформованих, відносно стійких економіко-географічних та інших особливостей, які часто поєднуються з

особливостями національного складу населення; 2. це група сусідніх країн, близьких за національним складом і культурою населення або однотипних за суспільно-політичним устроєм, що виділяються в окремий економіко-географічний район світу.

В Україні на державному рівні було погоджено розглядати регіон як окрему одиницю системи адміністративно-територіального устрою (області, АР Крим, міста Київ та Севастополь). Цей підхід пояснювався зручністю використання терміну у розробці регіональних стратегій розвитку. Однак в наукових колах тривають дискусії про доречність такого ототожнення. Висуваються думки про можливість використання терміну «регіон» до соціально-економічних та історико-географічних районів України. Загалом сучасні дослідники виокремлюють 3 види регіональних систем:

- *Формальні, уніфіковані* – характеризуються спільною особливістю, такою як економічні інтереси, політична ідентичність тощо; деякі з них є природними регіонами. Зазвичай, вони орієнтовані на стимулювання різних видів діяльності та розвиток інтеграційних процесів; підкріплюються укладенням міждержавних угод із чітким визначенням кордонів (наприклад, ЄС, ГУАМ, СНД, НАФТА, єврорегіони тощо).
- *Неформальні, функціональні* – визначаються за внутрішньою організацією, яка центрується навколо деякої фокусної точки; це може бути велика компанія із значною кількістю працівників, велика торгова, фінансова чи інша спеціалізована зона, навчальний і дослідницький заклад в освітньому (науковому) регіоні тощо. Відрізняються високим рівнем мобільності потоків, динамічністю чи нестабільністю кордонів просторової локалізації. У більшості випадків не підкріплюються укладенням міждержавних угод.
- *Перцептуальні* – визначені людським ставленням (відношенням) до областей, територій.

Регіон досліджується як багатофункціональна та багатоаспектна система.

Найбільш розповсюджені **чотири парадигми дослідження регіону**: регіон-квазідержавна, регіон-квазікорпорація, регіон-риннок (ринковий ареал), регіон-соціум.

Інші спеціалізовані підходи: регіон як підсистема інформаційного суспільства; регіон як учасник інтернаціоналізації та глобалізації.

На рубежі тисячоліть чітко проявилась тенденція до утворення міжнародних регіонів, переважно орієнтованих на глобальну економіку, так званих «природних економічних територій» у «безмежному світі». Подібні регіони розглядаються як «ворота» нації у зовнішній світ, а процес глобалізації трактується як зростання взаємозалежності між цими «воротами». Ці регіони не обов'язково володіють різноманітними ресурсами, але зуміли замкнути на себе найважливіші економічні потоки і створили умови для швидкого зростання ділової активності. Поява нових національних і світових економічних регіонів-лідерів (геоекономічні регіони,

транснаціональні неформальні утворення типу «сонячного поясу» Франції, півдня Німеччини та тихоокеанського узбережжя США, транскордонні регіони, що об'єднують території країн-сусідів, міські агломерації, які виконують функції міжнародних центрів, тощо), викликали жваву дискусію з приводу принципово нової просторової організації соціального життя («Європа регіонів», проект «силіконового Балтійського моря», проект «віртуальних держав» без території або з її мінімумом тощо). У сучасній теорії глобальної та міжнародної економіки такі процеси ототожнюються з новим регіоналізмом. Але загалом можна виділити 6 напрямків дискусій, що сплітаються для підкреслення важливості регіонів і регіоналізації для світової економіки.

1. Геоеконіміка. З кінця ХХ ст. деякі дослідники акцентують увагу на швидкому розвитку геоеконімічних регіонів та розвивають ідею про остаточний перехід міжнародних відносин від геополітичної до геоеконімічної парадигми. Такі дослідники, як Є. Кочетов, Г. Чуфрін, О. Неклеса (Росія), В. Дергачов (Україна), вважають, що сьогоденний світ у принципі живе за новими – геоеконімічними, а не геополітичними законами. Геоеконімічна парадигма ґрунтується на забезпеченні національних інтересів, що розглядаються як забезпечення високих темпів еконімічного зростання через інтернаціоналізацію господарських зв'язків і поступове розширення національних кордонів заради вільного руху товарів, капіталів, робочої сили, технологій. Все це неминує супроводжується формуванням системи міжнародних регіонів.

2. Нова еконімічна географія. У середині 1980-х рр. П. Кругман і його однодумці у своїх статтях із торгівлі та географії обґрунтували важливість просторових факторів для динаміки еконімічного розвитку, ставлячи їх на повістку дня для міжнародної еконіміки. Економетричні дослідження підтримали тезу, що інноваційні процеси мають місце в основному в просторових агломераціях [11].

3. Регіональні науки і еконімічна географія. Наростання дискусії про індустриальні округи, що виникла наприкінці 1980-х рр., відображала підвищення інтересу еконімічних географів і регіональних теоретиків до бізнес-кластерів. Дискусія почалася з прикладів, відомих як «Третя Італія», і поширилася на аналіз подібних форм регіонального розвитку в інших європейських країнах. С. Сассен збагатила цю нитку дискусії своїм дослідженням «глобальних міст» і центральних вузлів світової еконіміки. Скот [39] зв'язав вивчення регіонів і світових міст у формі своєї концепції «регіони світових міст». Після середини 1990-х рр. категорії та зразки інтерпретації, виведені з цих підходів, дістали подальший розвиток у роботах Навді та Шмітца, Навді, Дуссела, Хампфрі та Шмітца, Шмітца, Рабелотті, Мейер-Стамера, Фучса. Зокрема, ці автори наголошують важливість розвитку «колективної ефективності» і трест-базованих зв'язків для динаміки розвитку локальних кластерів.

4. Інноваційна еконіміка. Література з технологічного розвитку довго була сфокусована на індивідуальних фірмах. Після початку 1990-х рр.

наростала кількість дослідження національних чи локальних інноваційних систем, які акцентують увагу на моделі «навчання–через–взаємодію» як основу інноваційних процесів (Ландвелл, Касіолато та Ластрес, Фріман). Автори аргументують, що фірми, вбудовані в ефективні локальні інноваційні системи, мають конкурентні переваги над ізольованими фірмами. Вони констатують, що регіони, доступні для побудови динамічних інноваційних систем, можуть посилити свою позицію у світовій економіці та підвищити конкурентоспроможність на світовому ринку.

5. Теорії менеджменту. У своїх дослідженнях М. Портер наголошував на важливості кластерів для широкоефективних процесів розвитку. Він аргументував це тим, що в глобальній економіці конкурентні переваги формуються також через тісну взаємодію між фірмами регіону. Згідно з його концепцією, конкурентоспроможність виникає через гру напруженості між локальними конкурентами і синергетичними зв'язками між ядровими підприємствами і забезпечувальними мережами.

6. Системна конкурентоспроможність. Концепція системної конкурентоспроможності наголошує на важливості мережевих зв'язків між фірмами та їхнім інституційним середовищем для розвитку специфічних конкурентних переваг фірм і системної конкурентоспроможності в регіоні. Ця дискусія центрується на управлінських структурах (зокрема, взаємодії між ринком і мережами управління) та інноваційних процесах в окремих розташуваннях як ключових детермінантах міжнародної конкурентоспроможності.

2. Предмет, об'єкт і завдання курсу.

Виходячи із приведених визначень, **загальним об'єктом** науки є продуктивні сили. **Конкретними об'єктами** – форми геопросторової (територіальної) організації продуктивних сил чи їх елементів.

Предмет науки (кут зору дослідження об'єкта науки) – геопросторова (територіальна) організація продуктивних сил та їх елементів.

Предметом науки про розміщення продуктивних сил і регіональну економіку є виявлення законів, закономірностей і визначення принципів і факторів просторової (територіальної) організації продуктивних сил регіонів, їхнє сучасне і перспективне розміщення.

Об'єктом вивчення цієї науки виступають усі елементи просторової організації продуктивних сил регіонів: природо- і трудовресурсний потенціал, галузеві й міжгалузеві комплекси, територіальні форми організації продуктивних сил і системи господарювання, соціальна інфраструктура тощо.

Таким чином, об'єктом вивчення науки про розміщення продуктивних сил і регіональну економіку є продуктивні сили в конкретно-регіональному середовищі функціонування.

Протягом останніх років класична теорія розміщення конкретизувалася в регіональній економіці, метою дослідження якої є обґрунтування, розробка і практичне застосування певних моделей розміщення елементів виробництва, а також ринкової, соціальної та виробничої інфраструктури.

Продуктивні сили – це сукупність людських, матеріальних та інших силових елементів, суттєвою властивістю яких є створююча дія (діяльність).

Сили, що беруть участь у створенні засобів і умов існування людини, забезпечують розвиток самої людини та середовища її проживання і є продуктивними.

Сучасне наукове розуміння змісту поняття продуктивні сили містить перелік певних складових його елементів. До них відносять:

- предмети і знаряддя праці, населення;
- трудові та природні ресурси;
- виробництво і сферу обслуговування;
- галузеві та міжгалузеві комплекси;
- соціальну інфраструктуру;
- ринкову інфраструктуру;
- територіальні системи господарювання;
- систему суб'єктивних (людина) і речових елементів, які здійснюють «обмін речовин» між людиною та природою в процесі суспільного виробництва.

Регіональна економіка – це наука, яка вивчає особливості і закономірності розміщення продуктивних сил і розвитку районів. Вона досліджує просторовий аспект розвитку господарства країни, його галузей. Конкретно вивчає фактори розміщення продуктивних сил і регіонального розвитку, її об'єктами дослідження є ті ж форми геопросторової організації суспільства. Головним завданням науки є раціональне розміщення продуктивних сил і регіональний розвиток.

За змістом розміщення продуктивних сил і регіональна економіка близькі до соціально-економічної географії. Однак вони розглядають продуктивні сили через призму суспільної діяльності, а не як умову подальшого розвитку суспільства, не як компонент географічного середовища, що залучений до процесів суспільної діяльності. Інша відмінність полягає у тому, що регіональна економіка досліджує процеси, явища, об'єкти на трьох рівнях: локальному, регіональному, міжрегіональному (а у зв'язку із поширенням процесів економічної інтеграції і міждержавному). У соціально-економічної географії є ще глобальний рівень. Регіональна економіка спрямована на прикладні результати дослідження, а соціально-економічна географія більше займається фундаментальними питаннями. На Заході прийнято використовувати термін «регіоналістика», що включає у себе більш широке коло питань: окрім економіки регіональну екологію, соціологію, демографію тощо.

Раціональне розміщення ПС розглядається як основа регіональної економіки. Комплексні завдання регіональної економіки зводяться до таких: вивчення ТПП, вивчення спеціалізації районів, вдосконалення зв'язків,

раціональне використання трудових ресурсів, забезпечення умов для побуту, відпочинку, раціональне використання природних ресурсів і довкілля.

Визначаючи практичну спрямованість регіональної економіки, треба звернути увагу на її міцний зв'язок із прикладними економічними науками (галузевими економіками, економікою праці, стратегією, менеджментом, маркетингом, фінансовими науками, економікою природокористування тощо). Інформаційні зв'язки регіональної економіки існують із статистикою, інтенсивно використовуються теоретичні положення та методичний апарат філософії, математики, економічного аналізу. До досліджень залучається інформація, отримана про об'єкт дослідження різними науками: демографією, соціологією, історією, фізичною географією та іншими.

Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка займається рішенням наступних практичних завдань:

- здійснює моделювання просторових процесів господарської взаємодії;
- виробляє рекомендації по розміщенню нових об'єктів;
- виробляє рекомендації по оптимізації господарських зв'язків;
- розробляє окремі положення державної регіональної економічної політики;
- формує методологічний, категоріально-понятійний і статистичний апарат для більш глибокого вивчення територіальних процесів іншими науками.

Відповідно до рекомендацій ООН регіональне планування повинно urreгулювання зв'язувати такі завдання:

1. процесів урбанізації, створення перешкод для «безконтрольного росту міст»;
2. вивчення і повніше використання місцевих ресурсів;
3. зменшення диспропорцій щодо рівня розвитку соціальної інфраструктури;
4. «розв'язування» місцевої ініціативи;
5. забезпечення раціонального розташування промислових проектів;
6. забезпечення «збалансованого» розвитку районів країни.

ТЕМА 2. ЗАКОНОМІРНОСТІ, ПРИНЦИПИ І ФАКТОРИ РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ ТА ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІКИ РЕГІОНІВ

Зміст лекції:

- 1. Закони, закономірності та принципи розміщення продуктивних сил і регіонального розвитку, їх практичне значення.**
- 2. Чинники розміщення продуктивних сил**
- 3. Сутність концепції факторів регіонального розвитку**

Ключові поняття: Закони, закономірність, принципи, деографічні фактори, природно-кліматичні фактори РПС, історичні фактори РПС, економічні фактори РПС, соціальні фактори РПС.

1. Закони, закономірності, принципи розміщення продуктивних сил і регіонального розвитку, їх практичне значення

Закон у науці – це необхідні, істотні, стійкі, такі, що повторюються відношення між явищами природи і суспільства.

Закони відображають причинно-наслідкові зв'язки, тобто такі, у яких залежності між причиною і наслідком однозначні, увзаємодія різних сил (продуктивних і деструктивних) призводить до цілком імовірного наслідку, про який суспільству вже відомо або ще не відомо, якщо знання про сукупність сил, що взаємодіють недостатні.

Закони бувають всезагальні (універсальні), загальні, специфічні (часткові). Універсальними є закони циклічності і системності, які можна застосувати до всіх об'єктів, явищ, процесів у Всесвіті (в тому числі і до підприємства, і до регіону як складних соціально-економічних систем). Загальними (фундаментальними) законами, які існують у РПС, є закони територіального поділу та інтеграції праці. З фундаментальних теоретичних законів в науці нерідко виводять більш часткові емпіричні закони, що є лише однією із сторін чи особливою формою прояву фундаментальних законів. Такі часткові закони називають закономірностями.

Закономірності – це суспільні, реально існуючі, повторювані, стійкі відношення або взаємозв'язки, які визначають розвиток, структуру і функціонування явищ і процесів.

Фактично зміст понять закон тотожний поняттю закономірність. Але відмінність полягає в тому, що закономірність діє протягом періоду, який людство може охопити завдяки історичному досвіду, а закони залишаються незмінними у системі відліку часу.

Закономірність – це вияв дії загального економічного закону або законів у конкретних умовах.

Закономірність, як і закон, відображає стійкі причинно-наслідкові зв'язки, однак не однозначну залежність, а ймовірнісну.

Закони і закономірності пов'язані між собою.

загальні економічні закони:

- сталого розвитку продуктивних сил;
- зростання продуктивності праці;
- територіального поділу праці;
- економії робочого часу;
- суспільного поділу праці;
- концентрації виробництва;
- комплексного розвитку;

-адекватності виробничих відносин характеру та рівню розвитку продуктивних сил.

Найважливіші закони – закон територіального поділу праці (пов'язаний із закономірністю спеціалізації регіонів у внутрішньодержавному поділі праці і спеціалізації країн у міжнародному поділі праці), закон інтеграції праці (пов'язаний із закономірністю комплексного розвитку території).

Територіальний поділ – це процес спеціалізації певної продукції чи надання певних послуг на підставі розвиненого обміну. Інтеграція праці полягає в інтенсифікації зв'язків між регіонами.

Існують наступні закономірності розміщення продуктивних сил:

- раціонального (ефективного) розміщення продуктивних сил;
- пропорційного розміщення продуктивних сил;
- територіального поділу праці;
- комплексного розміщення продуктивних сил тощо.

Раціональна територіальна організація виробництва має забезпечувати найвищу продуктивність суспільної праці через максимальну її економію за рахунок зменшення затрат праці на подолання територіального розриву між виробництвом і споживачами. Закономірність раціонального розміщення продуктивних сил реалізується насамперед через принцип розміщення промисловості з огляду на наближення її до джерел сировини, палива, робочої сили і споживача.

Закономірність пропорційного розміщення продуктивних сил втілюється в житті через дію принципів вирівнювання рівнів економічного розвитку районів, територіального зближення обробної промисловості з видобувною, раціоналізацію міжрайонних економічних зв'язків.

Закономірність територіального поділу праці виявляється у спеціалізації господарства регіонів відповідно до наявних природних і трудових ресурсів, традицій, навичок населення, економіко-географічного положення тощо. В економічному відношенні галузями спеціалізації є ті, що розвиваються в найбільш сприятливих природних і економічних умовах і продукують найдешевшу продукцію.

Комплексний розвиток і раціональна спеціалізація відповідають найважливішій вимозі господарювання - досягненню в інтересах суспільства найкращих результатів при найменших витратах.

Отже, закони і закономірності не обов'язково групуються по двоє: часто закон виявляється у кількох взаємопов'язаних закономірностях. Іноді закономірність постає як вияв кількох законів.

В цілому проблема ідентифікації законів та закономірностей розміщення продуктивних сил і регіонального розвитку залишається актуальною і зараз. Про це свідчить відмінність у підходах до їх трактування у різних авторів. Дехто з них обґрунтовує нові закони і закономірності. Так, закономірність економічної цілісності регіону, яка полягає в органічній єдності природної, матеріальної та соціальної сфер, В. Поповкін визначає як закон і вважає його синтезуючим. Кожний регіон формується у результаті неповторного

сполучення факторів і передумов і є унікальним. Тому навіть найвдалішу модель одного регіону не можна перенести на інший.

Вивчення законів і закономірностей дозволяє щонайкраще розмістити виробництво, найефективніше організувати територію, впроваджувати регіональну політику.

Принципи – це головні напрями розвитку економіки у просторовому аспекті на конкретний період. Кожен принцип повинен відображати потреби розвитку суспільства. В основі кожного принципу лежить певна закономірність.

На думку Дорогунцова С.І., принцип – це результат пізнання особливостей дії закономірностей розміщення окремих об'єктів, галузей та територіальних комплексів. Іщук С.І. стверджує, що принципи РПС – це правила діяльності та управління економікою, економічна політика держави в реалізації законів розміщення.

Принципи РПС на сучасному етапі.

Пріоритетність соціальної орієнтації розміщення продуктивних сил і регіонального розвитку. Сутність його полягає у тому, щоб у кожному регіоні створити таку структуру господарства, яка б найповніше задовільняла матеріальні і духовні потреби населення.

Різноманітність форм господарювання. Поряд з державними, колективними формами рівноправно розвиваються орендна, акціонерна, приватна (індивідуальна) форми господарювання. Малі підприємства сприяють розвитку малого бізнесу, а тому розглядаються як запорука подальшого розвитку підприємництва.

Наближення до джерел сировини, палива, енергії, трудових ресурсів і районів споживання продукції. Врахування цього принципу дає змогу розмістити підприємства в регіоні так, щоб скоротити надмірно далекі та нераціональні перевезення, оперативно задовільняти потреби населення.

Науково обґрунтоване природокористування. Цей принцип передбачає раціональне використання природних ресурсів, їхнє відтворення, охорону природного середовища.

Відносна сталість територіальної, соціальної, економічної систем. Умови життєзабезпечення в регіоні потрібно створювати з урахуванням можливості відносно автономного соціально-економічного розвитку і раціонального функціонування.

Провідна роль самоуправління. Цей принцип полягає у необхідності зростання ролі місцевих органів самоврядування регіону у вирішенні проблем соціально-економічного розвитку.

Принципи розміщення продуктивних сил і регіонального розвитку можуть змінюватися з розвитком суспільства. На практиці вони втілюються у державних програмах, концепціях планах регіонального розвитку.

2. Чинники розміщення продуктивних сил

Закономірності і принципи реалізуються при врахуванні конкретних умов:

- чинників розміщення, що впливають на вибір місць розташування промислових підприємств і формування територіально-виробничих комплексів.

Чинник – це умова, рушійна сила, причина будь-якого процесу. Чинник може бути позитивним чи негативним, врахованим чи неврахованим.

Чинник розміщення - це певне співвідношення між об'єктом розміщення і територією, де він розміщується.

Основні чинники розміщення продуктивних сил можна згрупувати за чотирма напрямками:

- природно-географічні;
- демографічні;
- техніко-економічні;
- соціально-економічні.

Детальне врахування, аналіз і їх оцінка є найважливішим етапом економічного обґрунтування розміщення продуктивних сил.

На розміщення продуктивних сил з точки зору тяжіння їх до районів, де забезпечується максимум їх прибутковості, чинять вплив чинники розміщення продуктивних сил в залежності від особливостей як продукції, так і технології її випуску. Проаналізуємо докладніше *основні чинники розміщення продуктивних сил*.

Сировинний чинник ще називають фактором матеріаломісткості. Його вплив на розміщення продуктивних сил визначають через ступінь матеріаломісткості, який розраховують як відношення витрат на сировину до обсягу виробленої продукції. Ці величини виражаються у грошових і натуральних показниках. Якщо кратність перевищує 2, то матеріаломісткість вважається високою. Для матеріаломісткого виробництва характерна висока концентрація. Витрати на матеріаломісткість виробництва у більшості галузей промисловості складають понад половину сукупних витрат на весь обсяг виробництва. Сировинна орієнтація є визначальною або вагомою у таких випадках:

- 1) для підприємств із видобутку та заготівлі сировини (розробка корисних копалин, лісопильна промисловість, вилов риби тощо). Однак, може виникнути проблема в іншому: якщо кількість джерел сировини багато, то необхідно обґрунтовано визначити, які з них мають бути освоєні.
- 2) до джерел сировини тяжіють матеріаломісткі виробництва з високими нормами витрат сировини на одиницю готової продукції. В таких виробництвах вага основної сировини набагато перевищує вагу готової продукції. Так, відношення маси сировини до маси готової продукції становить при виробництві: олії - 2,5 : 1; цукру-піску - 7 : 1; сиру - 9 : 1; масла - 15 : 1. Сировинна орієнтація матеріаломістких виробництв зумовлюється бажанням зекономити на транспортних витратах.

3) підприємства, що переробляють сировину, яка швидко псується: консервна, виноробна, рибообробна промисловість тощо. Подібна орієнтація зумовлена великими витратами на перевезення і неможливістю запобігти\ псуванню продукції в дорозі.

У світовому виробництві постійно йде процес зниження матеріаломісткості виробництва, внаслідок чого вплив сировинного фактора поступово зменшується.

Паливно-енергетичний фактор близький до сировинного за характером впливу на виробництво, тому що паливо теж є мінеральним ресурсом. Під вплив паливно-енергетичного фактора підпадають енергомісткі виробництва. Вони поділяються на електромісткі та паливномісткі. Енергомісткі виробництва поділяються на високоенергомісткі (частка паливно-енергетичних витрат становить 30-45% витрат на виробництво продукції), середньоенергомісткі (15-30%) та неенергомісткі (менше 15%). До паливномістких відносяться виробництва, які поглинають багато тепла. Їх розташовують поблизу паливних баз (ТЕС, підприємства хімічної промисловості тощо) або поблизу потужних джерел електроенергії (виробництво кольорових металів методом електролізу, підприємства з випуску штучних добрив). Створення єдиних енергосистем в окремих районах країни різко послаблює вплив паливно-енергетичного фактора на розміщення продуктивних сил.

Вплив *водного фактора* базується на використанні такого природного ресурсу як прісна вода, яка застосовується у процесі виробництва. Вода річок і озер, що використовується для водного транспорту, безперечно, є водним ресурсом, але не вважається складовою частиною водного фактора. Споживання прісної води у світі має тенденцію до зростання. Вода використовується у промисловому і сільськогосподарському виробництві, але пропорції споживання у різних країнах різні. Водоспоживання залежить від розвитку зрошування в регіоні. Водомісткість виробництва буває високою (81-500 м³/т), середньою (20-80 м³/т) та низькою (менше 20 м³/т). Дефіцит води є обмежуючим фактором для розміщення водомістких виробництв.

Дія фактора робочої сили (трудового) залежить від демографічного потенціалу регіону, чисельності трудових ресурсів, їхньої кваліфікації, статево-вікової структури. Вплив трудового фактора визначається обсягом витрат праці на одиницю продукції. Його визначають за питомими витратами на зарплату у собівартості продукції. Працемісткі види виробництва розміщуються у містах, які мають вільні трудові ресурси. Виробництва, які потребують висококваліфікованої робочої сили (точне машинобудування, літако- та ракетобудування, виробництво озброєнь, ювелірна справа тощо), тяжіють до великих міст, які мають науково-дослідні інститути і вищі навчальні заклади відповідного профілю. Якщо б таке підприємство споруджувалося в місцевості без потрібної висококваліфікованої робочої сили, його б очікували додаткові витрати часу та коштів на підготовку таких

працівників або на залучення їх з інших місцевостей. Вплив трудового фактора послаблюється з розвитком механізації праці.

До фактора “працемісткості” наближений фактор “наукомісткості” виробництва. В деякій випадках наукомістке виробництво виноситься разом з науковою бібліотекою за межі великого міста.

Дія *споживчого фактора* виявляється у наближенні виробництва до місць споживання готової продукції. Він посилюється у випадках, коли:

1) продукт порівняно дешевий і перевезення на великі відстані істотно вплине на його вартість. Наприклад, хлібопекарське виробництво обслуговує територію з радіусом до 10 км., транспортування свіжого молока до 25-30 км, радіус подавання тепла від ТЕЦ становить не більше 30 км тощо.

2) при перевезенні яких, виникає загроза небезпечних ситуацій і необхідні спеціальні ємності, що робить доставку дорожчою. Наприклад, виробництво сірчаної кислоти доцільно розміщувати у місцях її масового споживання (на заводах фосфорних добрив), незалежно від того, де розташована сировина.

3) масове споживання готової продукції локалізується в певних центрах, а сировина транспортується легко. Наприклад, у великих містах або агломераціях, (швацьке й взуттєве виробництво, меблі, цукор-рафінад);

4) виробництва, вага (об'єм) готової продукції яких значно перевищує вагу (об'єм) основної сировини. Наприклад, пивоварні, охолоджувальні напої, відчутною компонентою яких є вода, теплоізоляційні будівельні матеріалами, які виробляються шляхом “спучування” повітрям основної сировини (як правило, глини).

5) підприємства випускають продукцію, територіальна диференціація витрат на виробництво якої є незначною.

Транспортний фактор посилює дію попередніх факторів, його складова в структурі витрат у багатьох випадках є високою. У залежності від розмірів транспортних витрат виробництво розміщують ближче до сировини або до споживача. Дешеві вантажі перевозити на великі відстані не вигідно, тому що частка транспортних витрат буде становити в цих випадках 25% і більше. Для порівняння - у вартості дорогих вантажів вона становить 0,1-1,5%. Вплив транспортного фактору прямо залежить від забезпеченості території транспортними сполученнями (конфігурація транспортної мережі, щільність доріг і тощо). Розвиненість транспортної мережі прямопропорційно економічному розвитку регіону.

Фактор науково-технічного прогресу істотно впливає на РПС, тобто, на території регіону може виникнути виробництво, яке раніше тут було неефективним. Наприклад, до ХХ ст. підприємства чорної металургії орієнтувались у розміщенні переважно на вугілля, тому що його було потрібно більше, ніж руди на одиницю металу (за таким принципом виник металургійний район Донбас). При зміні технології витрати вугілля значно знизилась і виробництво чорної металургії почало тяжіти у розміщенні до залізородних басейнів (Кривий Ріг).

Фактори кон'юнктури ринку визначають рух цін, цінних паперів, розмір виробництва та зайнятості населення. Кон'юнктура ринку – це

конкретні умови реалізації суспільного продукту, яка здійснюється у співвідношеннях між наявними на ринку матеріальними цінностями та послугами й потребою в них. Якщо попит перевищує пропозицію, то створюється стимул для розвитку виробництва, якщо навпаки, - то виробництво доцільно скорочувати. Ринкова кон'юнктура тісно пов'язана з НТП. Товари вищої якості, якщо вони задовольняють вищі потреби, мають високий попит і на них ростуть ціни. Економіка витримує темп НТП при умові врахування тенденцій ринкової кон'юнктури.

На розміщення продуктивних сил впливає також *фактор економіко-географічного положення*. Економіко-географічне положення об'єкта – це сукупність його відношень до інших економіко-географічних об'єктів, що лежать поза ним. Тобто об'єкт характеризується розташуванням на певній території та системою реальних і потенційних зв'язків з іншими об'єктами. Наприклад, м. Київ стало політичним і економічним центром України, тому що воно розташоване на перехресті водних шляхів.

Вплив *екологічного фактора* на розміщення продуктивних сил виявляється в наступних ситуаціях:

- недопустима концентрація шкідливих видів виробництва;
- підприємства тяжіють до місцевостей з низьким рівнем антропогенного забруднення довкілля (АЗД). Наприклад, приладобудівна, оптична, авіаційна, фармацевтична галузі, (необхідні значні витрати коштів для створення в цехах штучного середовища підвищеної якості), туризм, сільське, лісове та рибне господарство (внаслідок негативного впливу забруднень знижується урожайність і якість сільськогосподарських культур тощо);
- виробництва з високим рівнем АЗД тяжітимуть до розташування в пунктах, де витрати на скорочення викидів у потрібних обсягах на існуючих там підприємствах будуть меншими;
- потреба врахувати рельєф місцевості та мікрокліматичні умови;
- створення санітарних зон навколо шкідливих виробництв, при відсутньому постійному проживанні людей.

Для низки галузей характерна ситуація впливу на розташування не одного, а декількох факторів. У такому випадку необхідно здійснювати аналіз за сукупним впливом на один і той самий об'єкт чинників положення (сировинного, паливно-енергетичного, водного, робочої сили, споживчого і екологічного) і фактора відстані (транспортного).

3. Сутність концепції факторів регіонального розвитку

Фактори або чинники – це ті умови розміщення продуктивних сил, які тим чи іншим чином впливають на прийняття рішення щодо локалізації промислових підприємств, закладів сфери послуг, об'єктів інфраструктури. Вперше із поняттям факторів розміщення зустрічаємося у теоріях штандорту Тюнена, Вебера.

На жаль, до сьогоднішнього дня в науковій літературі немає чіткості у визначенні поняття "фактор розміщення". Наголошуючи на цьому, Е.Б. Алаєв підкреслює, що інколи в це поняття включають тільки локаційні ("місце-

знаходжувальні") характеристики об'єкта розміщення, відносячи водночас характеристики територій до "умов розміщення"; інколи факторами вважають тільки ті умови розміщення, які змінюються, а іноді - всі, що будь-яким чином впливають на прийняття рішення щодо локалізації. На думку Е.Б. Алаєва, ця нестійкість поняття є результатом історичного розвитку концепції і поглиблення дослідження. Він міркує так: на початку розвитку економіко-географічної науки було виявлено, що між конкретним об'єктом і його місцем розташування існує певний зв'язок, взаємозалежність, і що на вибір локалізації впливають, з одного боку, особливості самого об'єкта, з другого - особливості території, де він розміщений; але, з розвитком теорії і поглиблення аналізу була відкрита третя група причин, яка впливає на локалізацію, проте безпосередньо не відноситься ні до об'єкта, який розміщується, ні до території (наприклад, наявність нагромадження, часовий фактор). У результаті всю сукупність аргументів, відносно яких роль функції відіграє вибір місця розміщення об'єкта, стали називати факторами розміщення.

Оскільки таких аргументів є надзвичайно багато, то дуже важливого значення набула класифікація факторів. Таких класифікацій існує кілька. Всі їх можна об'єднати у дві групи:

1. Традиційна класифікація факторів;
2. Класифікація факторів за пріоритетністю значення їхньої дії.

Суть традиційної класифікації факторів полягає у тому, що всі фактори розглядаються в конкретному, установленому багатьма дослідниками, порядку: природно-, політико-, економіко- і соціально-географічне положення; природно-ресурсний потенціал; історичні фактори; демографічні фактори; економічні фактори; соціальні фактори; інфраструктурні фактори; екологічні фактори.

Ця класифікація панувала тривалий час у багатьох країнах "соціалістичного табору", практично, до початку 90-х років. Як бачимо, було проігноровано фактор людських потреб. Не бралися до уваги і людські цінності як фактор. Насамкінець згадувалися фактор наукового прогресу та часовий фактор, роль яких у розміщенні продуктивних сил сильно недооцінювалася. Після розпаду соціалістичної системи ситуація почала поступово змінюватися. Так, С.І. Іщук, класифікуючи фактори у навчальному посібнику "Розміщення продуктивних сил" (1998), хоча і не дуже відходить від традиційної класифікації (розглядає природні, екологічні, технічні, соціально-демографічні, економічні та інші фактори), вводить у неї такі надзвичайно важливі фактори, як споживчий фактор, фактор ринкової кон'юнктури, фактор науково-технічного прогресу та інші. Суть класифікації факторів за пріоритетністю значення їхньої дії полягає у тому, що насамперед розглядаються ті фактори, вплив яких у конкретній просторово-часовій системі координат є найбільшим. Але для того, щоб в'яснити, вплив якого фактора є найбільшим, тобто який з факторів є пріоритетним, необхідно все-таки спочатку проаналізувати всі фактори. Ось чому більшість дослідників

надають перевагу першій класифікації. Розглянемо фактори за традиційною класифікацією.

Географічне (природно-, політико-, економіко- і соціально-географічне) положення є одним з найважливіших факторів, з якого традиційно починають будь-який аналіз факторів. Водночас необхідно пам'ятати, що географічне положення - це не тільки локація об'єкта в просторі, а насамперед, як стверджує Е.Б. Алаєв, взаємозв'язки об'єкта з його оточенням (якщо розглядають політико-географічне положення, то насамперед беруть до уваги взаємозв'язки об'єкта з політичними полюсами сили, з елементами, що формують політичну ситуацію і таке інше, якщо економіко-географічне положення - то взаємозв'язки з економічними об'єктами тощо). Доповнюючи Е.Б. Алаєва, М.Д. Пістун підкреслює, що географічне положення - це місце об'єкта в географічному просторі. Взаємозв'язки об'єкта з його оточенням можуть стимулювати розвиток конкретного об'єкта в конкретному місці, або, навпаки, - лімітувати його.

Природно-ресурсний потенціал. Якщо природно-ресурсний потенціал беруть до уваги як фактор розміщення і розвитку продуктивних сил, то його розглядають як сукупність запасів усіх природних компонентів (мінерально-сировинних, водних, земельних, лісових, повітряних, кліматичних тощо) на конкретній території на визначену дату. Для попереднього визначення місця розташування того чи іншого виробництва використовують укрупнені показники матеріаломісткості, енергомісткості, водомісткості тощо, які є завжди залежними від рівня технологій.

Історичні фактори. Історія розвитку конкретної території нагадує про себе матеріальними пам'ятками (виробничими будівлями, творами мистецтва, пам'ятниками архітектури тощо) та духовними здобутками народу, які в наш час перетворюються у потужні фактори розвитку і розміщення продуктивних сил. Так, концентрація у містах пам'ятників архітектури може сприяти розвитку в них туристичної діяльності, промислові центри, що склалися історично і надалі є місцями притягання нових промислових технологій.

Демографічні фактори. Кожне територіальне утворення володіє трудовим потенціалом - запасами праці. Трудовий потенціал є також надзвичайно важливим фактором розвитку і розміщення продуктивних сил. Трудовий потенціал визначається демографічною ситуацією. Демографічна ситуація - це стан населення на конкретній території на визначену дату. Під станом населення розуміють не тільки кількість населення, але і його кваліметричні (якісні) характеристики: розподіл населення за віком, за статтю, за рівнем освіти, за конфесійною приналежністю, за культурними традиціями і таке інше.

Економічні фактори. В групу економічних входить низка факторів, яка зумовлює ефективність господарювання. Серед цих факторів - рівень розвитку продуктивних сил, економічна ситуація, техніко-технологічні, організаційні та інші фактори. Чи не найважливішим серед них є рівень розвитку продуктивних сил, який не тільки впливає на формування потреб населення, але і визначає ймовірний рівень розвитку нових технологій на цій

території, ймовірну економічну ситуацію, що може скластися у найближчій чи більш віддаленій перспективі. Під економічною ситуацією розуміють стан господарства на конкретній території на визначену дату. Техніко-технологічні фактори - це досягнутий і ймовірний рівень техніки і технологій, організаційні - особливості організації діяльності. Вони також суттєво впливають на ефективність господарювання, в кінцевому результаті позначаючись на рівні розвитку продуктивних сил.

Соціальні фактори. В групу соціальних факторів входить забезпеченість населення житлом, дитячими дошкільними установами, загальноосвітніми школами, медичними установами (лікарнями, поліклініками, аптеками), об'єктами культури (театрами, кінотеатрами, танцювальними залами, клубами, бібліотеками), торгівлі (магазинами, ринками, об'єктами громадського харчування), побутового обслуговування (будинками побуту, хімчистками, пральнями), спортивними установами (стадіонами, спортивними залами) й таке інше, тобто об'єктами, що забезпечують населенню умови нормальної життєдіяльності, а також системи соціального захисту. Рівень забезпеченості населення названими об'єктами впливає на продуктивність праці (чим нижчий рівень забезпеченості, тим нижчий рівень продуктивності праці), на стан здоров'я населення (наприклад, якщо забезпеченість житлом є нижчою, ніж 28 м² загальної площі на одну людину, тобто згідно з медичними нормами, то ймовірність захворювання населення зростає, що негативно позначається на функціонуванні продуктивних сил), на освітній рівень населення.

Інфраструктурні фактори. Інфраструктура (виробнича, соціальна, науково-технічна, екологічна, інтелектуальна) є тим, що стримує розвиток регіону чи стимулює його. Особливий наголос варто зробити на транспортно-комунікаційній інфраструктурі, функція якої полягає в об'єднанні людської діяльності різних галузей і територій регіону в одне органічне ціле.

Екологічні фактори . У цю групу входить забруднення та охорона водойм, атмосфери, ґрунтів, охоронні природні території, загальний екологічний стан в регіоні. Значення цього чинника в останні роки посилюється.

На сьогодні систему факторів розміщення продуктивних сил слід доповнити ще кількома важливими факторами: **регіональної політики держави, міжнародної інтеграції і глобалізації, інформатизації, ринкової кон'юнктури.**

Фактори регіональної політики держави. Під цим поняттям розуміють одночасно і державне регулювання територіального суспільного розвитку, і регулювання розвитку регіонів, що здійснюється центром. Базовим об'єктом регіональної політики в Україні зараз є обласний регіон. Зокрема, проблеми депресивних регіонів не можуть бути вирішені їх власними силами, потребують постійної уваги і фінансової допомоги з боку держави.

Фактори міжнародної інтеграції і глобалізації. Однією з головних тенденцій сьогодні є включення національних економік в процеси глобалізації. Окремі країни, лідери глобалізації, в наслідок того, що мають

здатність генерувати і продавати ідеї, інформацію, фінансові послуги, високі технології, визначають загальну стратегію розвитку у світі. За входження у процес глобалізації країни, які не мають змоги генерувати нові технології, платять природною рентою, продаючи свої природні та людські ресурси (переважання у експорті сировини, виїзд працівників легально і нелегально за кордон на роботу). Вибір стратегії розвитку регіону в цьому контексті визначатиме довгострокові умови подальшого економічного росту чи спаду. Проте розвиток глобалізації не повинен іти всупереч національних інтересів держави і регіональних інтересів їхніх районів.

Фактори інформатизації характеризуються швидким зростанням їх ролі. Виробництво інформації, її передавання, зберігання і можливості використання є чинником, який змінює обличчя країн і районів, їх місце у світовому співтоваристві. Особливу роль у цьому відіграє система Інтернет.

Фактори ринкової кон'юнктури. Конкретні умови відтворення товарів, послуг, робочої сили становлять поняття ринкової кон'юнктури. Ці фактори визначають рух цін, цінних паперів, розмірів виробництва, зайнятості. В основі кон'юнктури ринку лежить співвідношення попиту і пропозиції. Якщо коливання між ними незначні, то вплив цих факторів практично не проявляється. Але коли підвищення або пониження попиту на певні товари має довготермінову тенденцію, істотні зрушення у розміщенні продуктивних сил неминучі. Стійкий попит світового ринку на певні товари може протягом багатьох років визначати спеціалізацію господарства регіонів або і цілих країн. Так, Єгипет перетворився на бавовносійну країну, Куба стала світовим виробником цукру-сирцю, країни Центральної Америки перетворилися на «бананові» республіки. Кенія, Танзанія, Уганда уже в другій половині ХХ ст. почали спеціалізуватися на виробництві чаю, хоча для них це незвичний напій.